

Eligiusz Podolan
(Uniwersytet Zielonogórski)

Wpływ francuskiej myśli historycznej na historiografię rosyjską XVIII wieku w kwestii średniowiecznego systemu feudalnego

Termin „feudalizm” i dążenia ukierunkowane w łączenie tego pojęcia z określonym typem stosunków gospodarczych, ustrojowych i społecznych przedstawia wielki potencjał informacyjny. W niniejszej publikacji ograniczę się ściśle do poglądów historiozoficznych, nie zagłębiając się w stosunki prawno-ustrojowe na Rusi, jednak zatrzymam się na interpretacji zjawiska i związanych z nim kontaktach społecznych w ujęciu ściśle prawniczo-gospodarczym, reprezentowanej przez historyków rosyjskich XVIII wieku pozostających pod wpływem badaczy i myślicieli francuskich.

Historycy rosyjscy, w pełni podążając za sformułowaniami z zakresu historii ustroju, utożsamiającej feudalizm z systemem lenno-beneficjalnym, konsekwentnie wprowadzają sam termin do swego warsztatu, oczywiście w różny sposób adoptując go do badań społecznych i gospodarczych. Tego typu ustrój pojmowany jest jako system organizacji społecznej wyrosły na gruncie struktur lennych (*fiefs*) o określonych cechach charakterystycznych, które odnaleźć można nie tylko w Europie zachodniej. W okresie Średniowiecza na obszarze Europy środkowo-wschodniej formułował się ustrój agrarny, a wśród instytucji przejętych w czasie tej transformacji z feudalnego Zachodu znajdujemy immunitety, swobody osadnicze oraz niektóre elementy władztwa lokalnego i terytorialnego (beneficjum, które jako nadanie istniało również na ziemi ruskiej i stanowiło przykład podobieństwa do lenna zachodnioeuropejskiego, przy czym zauważyć należy, że rosyjskie *поместье* – odpowiednik beneficjum rycerskiego – upowszechniło się dopiero po zjednoczeniu

Wielkorusi¹ i należy tłumaczyć je jako czasowe nadanie ziemskie na Rusi północno-wschodniej²). Wprawdzie klasyczny schemat stosunków feudalnych występujących m.in. we Francji nie znajduje pełnego odzwierciedlenia na obszarze Rusi, lecz nie przekreśla to całkowicie możliwości istnienia na tych terenach tego porządku społecznego. Do XV wieku cywilizacja zachodnioeuropejska nie różniła się zbyt od cywilizacji wschodnioeuropejskiej: dominowała mało wydajna gospodarka rolna, ustrój polityczny był zbliżony, a systemy wartości, choć odmienne, posiadały cechę wspólną – ideały chrześcijańskie i silna państwowość stanowiły ich główny trzon.

Księstwa ruskie za czasów kształtowania się państwa moskiewskiego dysponowały dobrze rozwiniętym prawem prywatnym – zależność dłużnika od wierzyciela, czyli tzw. *кредитность*, przeradzająca się w niewolę za długi³. Wraz z zanikaniem dawnego źródła niewolnictwa, tj. jeńców wojennych i ludzi poddanych karanych za przestępstwa wobec swego pana, zaczęło zanikać *полное холопство*. Na jego miejscu zaczęło pojawiać się wyżej wspomniane *кабальное холопство*. Wolny człowiek zaciągający dług zobowiązywał się na mocy specjalnej umowy (*кабальная запись*) odpracować należność wraz z procentami na rzecz swego wierzyciela⁴.

Z feudalną własnością łączyło się poddaństwo, które przybierało różne formy w poszczególnych okresach, ale generalnie odpowiadało zasadzie przechodzenia od poddaństwa osobistego do terytorialnego w postaci uzależnienia *смердов*. Dłuższe utrzymywanie się u Słowian niewoli patriarchalnej przyczyniło się do tego, że zjawisko patronatu i poddaństwa osobistego nie odegrały tu tej roli jak na Zachodzie⁵.

Pojawienie się na większą skalę *крестьян* przywiązanych do ziemi historycy odnotowują dopiero w końcu XVI wieku i przypisują ten fakt zadłużeniu dzierżawców w stosunku do właścicieli ziemi i – w związku z tym – niemożności opuszczenia jej zgodnie z prawem⁶.

O przemianach w strukturze społecznej państwa moskiewskiego świadczy również art. 85 *Kodeksu Iwana IV* z 1550 roku, dotyczący sprzedaży *вотчин*. Pokrywały się one na ogół z terytoriami księstwa i były własnością całego rodu, a jego członkowie czasowo tylko władali jej częścią – *уделами*. Za pomocą tego artykułu swego *Kodeksu* Iwan IV dążył do rozwiązania problemu *вотчин*. Wyróżnił on w prawodawstwie rosyjskim dwa typy prawnych własności ziemskiej: *вотчины* – własności dziedzicznej i *поместья* – własności terminowej przypisanej wykonywa-

¹ Zob.: М. Н. Тихомиров, *Условное феодальное держание на Руси XII в.*, [w] Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия, pr. zb. pod. red. В. П. Волгина, Moskwa 1952, który jest innego zdania co do sług dworskich – *митостницы*.

² Zob.: A. Kijas, *System pomiesny w państwie moskiewskim w XV-pierwszej połowie XVI wieku. Historiografia i problematyka*, Poznań 1984.

³ H. Kowalska, *Kultura staroruska XI-XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998, s. 166-167.

⁴ Z. Wójcik, *Dzieje Rosji 1533-1801*, Warszawa 1971, s. 14.

⁵ K. Tymieniecki, *Osobiste i terytorialne poddaństwo chłopskie w wiekach średnich*, „Kwartalnik Historyczny” 1957, z. 2, s. 275.

⁶ H. Kowalska, *Kultura staroruska...*, s. 208-209; В. О Ключевский, *Сочинения в девяти томах*, Moskwa 1991, t. 2, s. 300.

nej służbie na rzecz państwa. Dowodziło to odchodzenia od tradycyjnych form bytu społecznego występujących we wspólnocie rodowej⁷.

Chciałbym przypomnieć, iż wzorzec stosunków feudalnych panujących w Starym Świecie stanowi Francja, stąd wskazane byłoby pewne porównanie. Ekonomiczny rozwój Francji był bez porównania szybszy niż rozwój Rosji, gospodarka naturalna o wiele wcześniej niż na Rusi ustąpiła tam miejsca gospodarce pieniężnej. Stosunek człowieka służebnego do księcia moskiewskiego znacznie różnił się od stosunku francuskiego szlachcica do króla. Jedną z głównych cech charakterystycznych dla feudalizmu francuskiego, odróżniających go od rosyjskiego, było to, że w łonie francuskiego społeczeństwa feudalnego powstał o wiele liczniejszy, bogatszy i silniejszy stan trzeci, niż na Rusi z jej stosunkami udzielnymi. Ta oto właściwość rosyjskiego średniowiecznego ustroju społecznego musiała odbić się w sposób bardzo znaczący na dalszym biegu rozwoju dziejowego Słowian wschodnich. Moskwa w walce z przeciwnikiem, czyli Europą zachodnią, znacznie wyprzedzającym ją pod względem ekonomicznym, musiała dla obrony swego istnienia i bytu przeznaczyć znacznie więcej sił niż dla pokonania np. Kazania i Astrachania w XVI wieku. Państwo moskiewskie różniło się od krajów zachodnioeuropejskich tym, że system poddaństwa obejmował w nim nie tylko klasę niższą, ale również wyższą – służebną, co zbliżało Moskwę do państw wschodnich z tą jednak różnicą, że poddaństwo przybrało tam formę łagodniejszą aniżeli na Wschodzie⁸.

Na Słowiańszczyźnie wschodniej system udzielny był bardzo mocno zakorzeniony. Dowodem na to jest długotrwałość panowania ustroju feudalnego na Rusi. Polityka jednoczenia ziemi ruskiej w jednym ręku została zapoczątkowana na początku XIV wieku. W tym to okresie o hegemonię na całym obszarze Rusi rywalizowało kilka ośrodków, m.in. Moskwa, Twer, Riazan. Zważywszy dążenia tych ośrodków, rzeczą oczywistą jest, że upadek istniejącego systemu dzielnicowego był jedynie kwestią czasu. Polityka likwidowania udziałów, podjęta przez wielkich książąt moskiewskich, posiadających ugruntowaną pozycję ekonomiczną i polityczną (m.in. poprzez zbieranie *выходы* tatarskiego), osiągnęła zamierzony skutek już za panowania Wasyla III Iwanowicza. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w nowej tytulaturze władców moskiewskich – od końca lat siedemdziesiątych XV wieku Iwan III zaczął używać tytułu *зосыдаць*, oznaczającego władcę zwierzchniego, dysponującego nieograniczoną władzą i będącego „samodzielną” na ziemi zjednoczonej Rusi⁹.

Percepcja świata i działalność intelektualna Rosjan do czasu przeprowadzenia reform przez cara Piotra I Wielkiego były w dużej mierze związane z Cerkwią prawosławną i jej spojrzeniem na historię, a w szczególności z jej dziejopisarstwem. W ujęciu historii Rosji przez Cerkiew prawosławną niejednokrotnie fakty przeplatały się z fikcją, dbano jednocześnie o zachowanie typowych form i treści, jakie domi-

⁷ H. Kowalska, *Kultura staroruska...*, s. 207-208.

⁸ J. Plechanow, *Historia rosyjskiej myśli społecznej*, wstępem opatrzył A. Walicki, wyboru dokonał S. Bergman, Warszawa 1966, t. 1, przeł. R. Hekkier, s. 124-125, 128-132.

⁹ A. Krupska, *Z dziejów tworzenia się nowego układu sił politycznych w Europie Wschodniej po upadku Złotej Ordy w XV wieku*, „Rocznik Historyczny” 1976, s. 38.

nowały w kronikach wieku XV-XVI. Głównymi źródłami rosyjskiej wiedzy i światopoglądu były *Хронограф* i letopisy¹⁰, w ujęciu których losy świata spoczywały w rękach Opatrzności i były rozstrzygane przy jej pomocy. Zachowania ludzkie rozpatrywanie były w kategoriach dobra i zła, a władza monarchy, pochodząca z łaski boskiej zyskiwała status coraz bardziej niedostępnej i nieomylniej w swych sądach i decyzjach. Zbliżony charakter posiadała pierwsza drukowana synteza dziejów Rosji: *Синописис или краткое описание от разных летописцев*, napisana przez archimandrytę Ławry Kijowsko-Pieczerskiej Inocentego Gizela¹¹.

Dopiero wiek Oświecenia przyniósł zauważalny przełom w światopoglądzie Rosjan. Było to związane z przeprowadzonymi reformami i zbliżeniem się Rosji do Europy zachodniej pod względem intelektualnym i kulturowym. Za czasów panowania Piotra I w 1715 roku powstała rozprawa rosyjskiego dyplomaty i historyka Aleksieja Ilicza Mankiejewa (data ur. nieznana, zm. w 1723 r.) pt. *Jadro rossijskiej istorii* (opublikowana dopiero w 1784 roku). Mimo iż w pracy tej po raz pierwszy zastosowany został podział na rozdziały oraz dokonał się krok naprzód – w kierunku historiografii krytycznej poprzez umiejscowienie dziejów Rosji na tle historii powszechnej oraz uwzględnienie obcych źródeł, rozprawa ta ze względu na formę narracyjną pozostawała nadal bliska latopisom¹². Praca poświęcona była Piotrowi I, jednak najważniejsze było w niej to, że przyniosła ona społeczeństwu rosyjskiemu epoki Oświecenia odmienne i nowe spojrzenie na otaczającą rzeczywistość, wyrażając ducha zmian i przekształceń, łamiąc stare, okrzepłe zasady i struktury społeczne. Duży wpływ na to miała powołana przez cara Piotra I w 1724 roku Akademii Nauk, w której to w większości naukowcy byli cudzoziemcami¹³.

Postępowe ruchy w społeczeństwie rosyjskim można zaobserwować już w drugiej połowie XVIII wieku. Chronologicznie pokrywają się one z okresem panowania Katarzyny II (przypadające na lata 1762-1796), która aprobowała idee francuskich myślicieli XVIII wieku – Monteskiusza, Woltera, Diderota i innych, włączając myśl filozoficzną w nurt życia umysłowego. Rosyjska myśl oświeceniowa znalazła swój wyraz przede wszystkim w wypracowaniu idei dotyczących ustroju państwa rosyjskiego, stosunku władzy do społeczeństwa szlacheckiego i chłopów, reform politycznych oraz przewrotu społecznego¹⁴. Aby wywołać wrażenie, że Rosja jest krajem oświeconego absolutyzmu przygotowano edycję wielu dzieł, m.in. *Антидот*.

¹⁰ Л. В. Черепнин, *Русская историография до XIX века. Курс лекций*, Москва 1957, s. 123-127.

¹¹ Н. Ф. Сумцов, Иннокентий Гизель, „Kievskaia Starina”, 1884, t. 10, s. 183-226; В. С. Иконников, *Опыт русской историографии*, t. 2, kn. 2, Kijów 1908, s. 1554-1559; W. Peltz, *Historiografia rosyjska wieku XVIII*, [w:] *Adam Naruszewicz i historiografia Oświecenia*, red. K. Bartkiewicz, Zielona Góra 1998, s. 44.

¹² Л. В. Черепнин, *Русская историография...*, s. 141-146.

¹³ L. Bazyłow, *Historia nowożytnej historii kultury*, „Kultura i Społeczeństwo” 1974, 4, s. 16-19. W składzie Akademii na wydziale historycznym przodowali badacze niemieccy: językoznawca – Gottlieb Siegfried Bayer (twórca teorii zakładającej decydującą rolę Normanów w utworzeniu państwowości na Rusi), historyk – Gerhard Fridrich Müller (1705-1783, kontynuator koncepcji normańskiej i autor dzieła *Historia Syberii*) i F. G. Strube de Primont.

¹⁴ A. Warda, *Oświecenie w Rosji*, [w:] *Idee w Rosji – Idee w Rosji – Ideas in Russia. Leksykon rosyjsko-polsko-angielski*, red. A. de Lazari, t. 2, Łódź 1999, s. 262-264.

Hasłem przewodnim rosyjskiego „oświeconego absolutyzmu” było utwierdzanie społeczeństwa, że Rosja jest nie tylko stałą i nienaruszalną częścią europejskiego systemu ustrojowego i dorobku cywilizacyjnego, ale i wewnętrznego porządku Europy. Przy czym należy zaznaczyć, iż ta myśl społeczno-polityczna była nie tylko preferowana, ale wręcz narzucana społeczeństwu rosyjskiemu przez administrację państwową. Z drugiej strony koncepcja „europejskiego charakteru” Rosji w ideologii „oświeconego absolutyzmu” była jedynie mrzonką, gdyż w warunkach carskiego samodzierżawia i ustroju feudalno-pańszczyźnianego kraj w znacznej mierze był zacofany, zaś państwa zachodnioeuropejskie, na które się powoływano, w XVIII wieku intensywnie rozwijały już u siebie stosunki kapitalistyczne¹⁵.

Pomimo zacofania cywilizacyjnego Rosji w stosunku do Zachodu, należy przypomnieć, że przy wsparciu władców, mimo iż często kontrolowali oni rozwój myśli społecznych za pośrednictwem cenzury, starano się rozwijać poziom kulturalny i umysłowy rosyjskiego społeczeństwa. W oparciu o ogromne, dostępne źródła powstały w Rosji największe dzieła, które należą do epoki Oświecenia – m.in. myślicieli takich, jak: Wasilij Nikiticz Tatiszczew (1686-1750), Michał Michajłowicz Szczerbatow (1733-1790) i Iwan Nikiticz Bołtin (1735-1792), stanowiące wielki postęp w rozwoju rosyjskiej myśli, a co najistotniejsze dorównujące poziomowi europejskiemu.

W opublikowanym w 1770 r. polemicznym tekście *Антидот*¹⁶, którego autorstwo przypisywane jest Katarzynie II, po raz pierwszy w rosyjskiej literaturze historycznej idea równości Rosji osiemnastowiecznej i pozostałych państw europejskich rozwinęta została w założeniu o jedności ich procesu dziejowego poczynając od IX w. do 1596 r. W napisanym po francusku historyczno-politycznym dziele pt. *Антидот* ukazano swoistą kwintesencję ówczesnego nacjonalizmu i konserwatyzmu politycznego panującego w Rosji. Carya Katarzyna II rozwinęła ideę europejskiej przynależności i równości Rosji z krajami zachodnioeuropejskimi (przede wszystkim z Francją) pod względem panującego ustroju społeczno-politycznego.

Ustanowiona w dziele jedność historycznego procesu Rosji z innymi krajami europejskimi miała ogromne znaczenie w rozwoju ruskiego społeczeństwa i historycznej myśli drugiej połowy XVIII wieku. Wizerunek Rosji jako kraju kwitnącego, w którym praworządność jest w wielkim poszanowaniu, a rosyjski chłop pańszczyźniany żyje o wiele lepiej niż chłop francuski utwierdzały w tym przekonaniu¹⁷. Zgodnie z tą koncepcją jedynym momentem, gdy Rosja przestała rozwijać się jak pozostałe kraje Europy był okres Wielkiej Smuty, której skutki odczuwalne były aż do reform cara Piotra I.

W rozprawie *Антидот* w formach ustrojów państwowych dostrzeżone zostało znaczne podobieństwo między systemem *поместным* w Rosji i lennym – ist-

¹⁵ М. В. Свердлов, *Образование древнерусского государства (историографические заметки)*, [w] *Древнейшее государство восточной Европы, Материалы и исследования 1992-1993 годы*, Moskwa 1995, s. 6-7.

¹⁶ *Антидот (Противоядие): Poleмическое сочинение Екатерины II*, [w] *Восемнадцатый век*, ks. 4, Moskwa 1869, s. 289, 424-425.

¹⁷ A. Walicki, *Słowianophile i okcydentaliści*, [w] *tenże, Osobowość a historia*, Warszawa 1959, s. 17.

niejącym w Europie. Ta, oparta na badaniach historyczno-porównawczych koncepcja, stała się teoretyczną podstawą ideologii wprowadzonej przez władzę. W średniowiecznej Rosji istniały dwie formy feudalnej własności: *вотчины* i *поместья*¹⁸, które w dziele *Антимодом* dostrzeżone zostały w okresie panowania księcia Władimira Swiatosławowicza. Analogiczne instytucje – zdaniem autora dzieła – były charakterystyczne dla średniowiecznej Francji. Należy jednak zwrócić uwagę na nieścisłości terminologii, użytej w *Антимодом* – w tekście oryginalnym, napisanym po francusku, pojęcie kluczowym jest *apanaż*¹⁹, który – w odniesieniu do związków międzyludzkich – zawiera więcej treści niż *udział*.

Spośród rosyjskich badaczy feudalizmu rosyjskiego należy podkreślić rolę profesora prawa Uniwersytetu Moskiewskiego, Siemiona Jefimowicza Diesnickiego (ok. 1735-1789). Ze względu na swe poglądy był on traktowany jako pionier postępowych idei filozoficznych i społecznych, polemizujących z tradycyjnymi koncepcjami praw natury. W swych studiach wyróżnił on cztery stadia współzycia społecznego: myśliwskie, pasterskie, rolnicze oraz handlowe, które uznał za najwyższe stadium ewolucji²⁰. Kwestię feudalizmu potraktował w kontekście idei ekonomii politycznej i prawa, co nadało jego pracy²¹ szczególne właściwości. Tezy Diesnickiego w kwestii rządów feudalnych były bliskie koncepcjom historycznym przedstawicieli Oświecenia francuskiego. Pojawienie się feudalizmu rozpatrywał on nie w aspekcie politycznym, lecz jako skutek znacznego rozwoju stosunków społecznych i własności – od społeczeństwa pierwotnego, poprzez hodowlany ustrój pasterski, do społeczeństwa ziemiańskiego z odpowiednimi formami własności. W ostatnim stadium socjalnego rozwoju pojawia się, zdaniem Diesnickiego, prawo pełnej własności. Diesnicki dostrzegał związek feudalnego zarządzania z rozwojem własności ziemskiej. Sądził on, iż problem feudalizmu był kwestią oczywistą, gdyż każda własność przynosiła korzyści, z tego też względu ukierunkował się na problematykę związaną z despotyzmem. Przeprowadzone przez Diesnickiego badania prawno-historyczne miały na celu potwierdzenie istnienia feudalizmu na ziemi ruskiej. Przypadał on na pierwsze wieki istnienia państwa ruskiego, jednak badacz ten nie potrafił w sposób precyzyjny określić etapów w jego rozwoju na tych terenach²². Ponadto u Diesnickiego dostrzega się bagatelizowanie, a nawet niezrozumienie samej istoty feudalizmu w Rosji, co uwidoczniło się w marginalizacji problemu – badacz ten wymienił jedynie 15 spośród wszystkich znaczniejszych rosyjskich rodów arystokratycznych jako te, które tworzyły strukturę feudalną²³.

¹⁸ С. Л. Пештич, *Русская историография XVIII века*, Leningrad 1966, t. 2, s. 97, 287

¹⁹ Apanaż: w ustroju monarchicznym – nieruchomość, dochód, pensja wyznaczona na utrzymanie członków rodu panującego. *Słownik wyrazów obcych*, red. J. Tokarski, Warszawa 1972, s. 41.

²⁰ A. Warda, *Oświecenie w Rosji...*, s. 266-268.

²¹ С. Е. Денщик, *Юридическое разсуждение о разных понятиях, какие имеют народы о собственности имени в различных состояниях общежителства <...>, говоренное, апреля 21 дня 1781 года, [w] Избранные произведения русских мыслителей второй половины XVIII века*, wstęp i redakcja И. Я. Шипанов, Moskwa 1952.

²² М. В. Свердлов, *Образование древнерусского государства...*, s. 38.

²³ С. Л. Пештич, *Русская историография...*, Leningrad 1971, t. 3, s. 73; М. Загряжков, *Общественно-политические взгляды С. Е. Денщикова*, „Вопросы Истории” 1949, 7.

Inny myśliciel rosyjski – Wasilij Wasiljewicz Kriestinin (1729-1795) w pracy pt. *Исторические начатки о двинском народе древних, средних, новых и новейших времен* (Sankt Petersburg 1784) doskonale określił pochodzenie współczesnego mu rosyjskiego *дворянства*, wiążąc je z pierwszymi „rurykowymi mężami”, którym po podporządkowaniu ziemi ruskiej rozdawano grody i ziemie²⁴. Kriestinin pragnął uzmysłowić swoim współczesnym specyfikę średniowiecza poprzez przeciwstawienie charakterystycznych cech ustroju i struktury państwowej Rusi w IX i XVIII w. Sądził on, iż mężowie Ruryka otrzymywali w zarządzanie obszar ziemi z leżącymi na niej grodami. Jednak i on – podobnie jak Diesnicki – według S. Peszticza – nie wypowiedział się ściśle na temat stosunków społeczno-ekonomicznych w Rosji²⁵.

Kolejny z rosyjskich historyków oświeceniowych – Michaił Michajłowicz Spierański (1772-1839), znający prace m.in. Woltera, wystąpił z propozycją zreformowania ustroju politycznego państwa rosyjskiego, aby mogło ono nadążyć za rozwojem społecznym Europy. Z tego względu ten działacz państwowy w swej pracy *О коренных законах государства* (1802) zwraca się ku historii Rosji w celu wyjaśnienia pochodzenia różnic stanowych występujących w średniowiecznym społeczeństwie rosyjskim. Jednocześnie przeprowadza on konfrontację struktur społecznych w Rosji i na Zachodzie. Badacz porównał grupę zajmującą wyższe szczeble społeczeństwa rosyjskiego (bojarów) – ze względu na pełnione przez nich stanowiska wojskowe i państwowe, jak również majątek – z zachodnioeuropejskimi wielmożami (grafami, margrabiami, baronami). *Дворяне* – według badacza – stanowili w Rosji niższą od bojarów warstwę społeczeństwa (wasali) mającą do dyspozycji „niewielkie *поместья*”²⁶, co – jego zdaniem – dobitnie świadczy o istnieniu w Rosji głównych czynników ustroju feudalnego występującego w całej średniowiecznej Europie. Spierański utrzymywał, iż system feudalny, jako system polityczny był władzą samodzierżcy, ograniczoną jedynie przez jej podział, który jednak wpłynął na osłabienie systemu politycznego, w szczególności – władzy centralnej, pozostając podstawą systemu feudalnego. Według badacza ziemia ruska nie była w rozwoju społecznym odmienna od pozostałych krajów europejskich, gdyż w okresie scalania państwa i wraz ze wzrostem znaczenia władzy zwierzchniej, dostrzega się w historii Rosji zjawisko powstań antyfeudalnych²⁷.

Wizerunkowi stosunków feudalnych na ziemi ruskiej swą uwagę, niestety jedynie w marginalnym stopniu, poświęcił również Aleksander Nikołajewicz Radiszczew (1749-1802), pisarz – autor *Путешествия из Петербурга в Москву* (wydane w 1790 r.). Będąc człowiekiem światłym, doceniał on wpływy francuskiego Oświecenia, idei Wielkiej Francuskiej Rewolucji, jak i szerzących się idei rewolucyjno-demokratycznych na rosyjską myśl społeczno-historyczną. W tym dziele krytykował pisarz społeczeństwo rosyjskie z pozycji zachodnich, skupiając się w swych wypowiedziach na zagadnieniach prawno-ustrojowych i społecznych. Przez carycę

²⁴ С. Л. Пештич, *Русская историография...*, Leningrad 1961, t. 1, s. 320.

²⁵ Там же, t. 2, s. 296-323.

²⁶ М. М. Сперанский, *Проекты и записки*, Moskwa-Leningrad, 1961, s. 51-52.

²⁷ Там же, s. 154-156.

Katarzynę II zostało ono nazwane „rozsiewaniem zarazy francuskiej”²⁸. Dodać należy, iż utwór ten został napisany w szczytowym okresie rozwoju imperium rosyjskiego, co nie przeszkodziło Radiszczewowi wyrazić krytycznej oceny negatywnych skutków oddziaływania na obszarze Rosji dwóch przeciwstawnych tradycji – europejskiej i bizantyjskiej²⁹.

Dla wykształconej części społeczeństwa rosyjskiego Oświecenie wyrażało ducha zmian, przekształceń, było czymś, co posiada zdolność łamania starych, okrzepłych struktur społecznych. Radiszczew był w myśli rosyjskiej pierwszym ideologiem, któremu udało się wyjść poza światopogląd własnej klasy społecznej, usiłował pojęcie wolności, patriotyzmu rozszerzyć również na największą część narodu – lud³⁰.

Wprawdzie Radiszczew nie pozostawił typowo historycznych samodzielnych prac, ale w widoczny i trwały sposób przyczynił się do tworzenia rosyjskiej myśli społeczno-politycznej³¹. Radiszczew skłonny był idealizować – podobnie jak później dekabryści – kupieckie republiki staroruskie w Nowogrodzie Wielkim i Pskowie. Dowodził on, iż Rosjanom wrodzona jest miłość do wolności, a panujący absolutyzm był jedynie skutkiem brutalnej przemocy³². Był on zdecydowanym wyznawcą zasady prawa, teoretykiem prawa naturalnego, zwolennikiem anglosaskiej tradycji prawnych gwarancji wolności. Był on także jednym z pierwszych myślicieli rosyjskich, którzy otwarcie kwestionowali legitymizację samowładztwa, odwołując się do pojęcia niezbywalnych praw człowieka³³. Radiszczew uważał, iż kultura ludu najpełniej odzwierciedla osobliwości bytu rosyjskiego. W jego opisie więzi łączącej społeczeństwo poprzez takie wartości i elementy jak: zwyczaje, obyczaje, język, terytorium, charakter narodowy – można uchwycić najpełniej rosyjską specyfikę³⁴. Przy czym w opisie tym można odnaleźć także elementy krytyki stosunków feudalnych (m.in. pańszczyzny)³⁵.

Ideowym oponentem omawianych poglądów księcia Szczerbatowa był Iwan Bołtin. Mimo iż nie opracował on samodzielnej syntezy historii Rosji, jest autorem dwóch znaczących prac, w których wyraził swe przemyślenia. Z zawodu wojskowy, jako historyk reprezentujący poglądy konserwatywne i typowo reakcyjne napisał on *Примечания на „Историю древнюю и нынешнюю России” г. Леклерка, сочиненные генерал-майором Иваном Болтином*, (t. 1-2, Sankt Petersburg 1788) i *Критические примечания, генерал-майора Болтина на первый (и второй) том „Истории” князя Щербатова* (t. 1-2, Sankt Petersburg 1793-1794). Cieszył się on

²⁸ K. Janusz, *Konfrontacje Rosja-Zachód. Zderzenie dwóch cywilizacji*, Komorów 1997, s. 136.

²⁹ C. Andruszko, *Rosyjskie archetypy władzy. Petersburg-Moskwa*, [w:] *Cywilizacja Rosji imperialnej*, red. P. Kraszewski, Poznań 2000, s. 39.

³⁰ W. Peltz, *Problematyka narodowa w twórczości A. N. Radiszczewa*, „Studia i Materiały, Nauki Społeczno-Polityczne” 1975, 3 (2), s. 109.

³¹ Л. В. Черепнин, *Русская историография...*, s. 289.

³² A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 73.

³³ A. Walicki, *Filozofia prawa rosyjskiego liberalizmu*, Warszawa 1995, s. 21, 30.

³⁴ W. Peltz, *Problematyka narodowa...*, s. 110.

³⁵ W. Peltz, *Oświeceniowa myśl narodowa w Rosji na przełomie XVIII-XIX w.*, Zielona Góra 1980, s. 26.

uznaniem we współczesnych sobie kręgach naukowych, w czasie późniejszym natomiast nazywano go niekiedy prekursorem słowianofilów.

Historyczna koncepcja Bołtina wynika z jedności historycznego rozwoju wszystkich narodów, co przejawia się w podobieństwach w historii Rosji i państw zachodnioeuropejskich, a także w analogicznych formach rządów feudalnych³⁶. Badacz, odwołując się do Woltera, twierdził, że skoro wszystkie formy ustrojów państwowych są do siebie podobne, to jest rzeczą oczywistą, że rosyjski ustroj państwowy nie różni się od ustroju państw zachodnioeuropejskich. Aby udowodnić rację swych sądów, polemizował on stanowczo z poglądami Nicolasa Gabriela Le Clerca (1726-1798), zawartymi w jego sześciotomowej pracy pod tytułem: *Histoire ppsyisque, morale, civile et politique de la Russe, ancienne et moderne* (Paryż 1783-1792) – wydanej w 1784 roku. Ten wybitny Francuz, przebywający przez 10 lat w Rosji, stał na stanowisku, że wszystkie dziedziny rosyjskich rządów dają świadectwo bestialstwa i ignorancji. Rosyjski badacz natomiast starał się przytaczać przykłady z historii powszechnej, mające służyć zaprzeczeniu tej mylnej opinii, postawionej przez Francuza (cechy typowo despotyczne można znaleźć również w historii innych krajów)³⁷. Praca Bołtina podważyła szereg hipotez i teorii na temat historii Rosji panujących w Europie Zachodniej, w tym hipotezę, którą podtrzymywał również Le Clerc, mówiącą o tym, iż w okresie państwa staroruskiego mieszkańcy Rusi Kijowskiej prowadzili koczowniczy tryb życia, a dopiero Waregowie wprowadzili na tym terenie załazki państwowości. Przekonania Bołtina wynikają bezpośrednio z faktu, iż historyk ten wywodził się z antynormańskiej – „tatiszczewskiej” szkoły myślenia, wzorował się w znacznym stopniu na swoim wielkim poprzedniku, wnosząc jedynie niewielkie zmiany do jego koncepcji historycznej³⁸.

Problem feudalizmu na Rusi w pracach Bołtina rozważany jest w kontekście rozwoju rosyjskich idei historycznych, przy czym nie bez znaczenia pozostaje tu historiografia „oświeconego absolutyzmu” i koncepcje francuskich oświeceniowców. Teoria feudalizmu Bołtina została przedstawiona w aspekcie społeczno-politycznym, charakterystycznym dla historii wszystkich narodów europejskich³⁹. Analizując historię Rosji, Bołtin dopatrywał się wielu nieścisłości w poglądach Le Clerca, dotyczących m.in. istoty istniejącego systemu *поместного* i *вотчинного* oraz władania ziemią przez *дворян*. Ważnym wnioskiem Bołtina było ostateczne przyznanie istnienia w Rosji porządku feudalnego, który jednak w ujęciu badacza zawężony był do okresu udzielnego i pojmowany jako system polityczny.

Myśliciel ten stworzył własną teorię feudalizmu w Rosji, będąc pod aktywnym oddziaływaniem Woltera (nie zaś Encyklopedystów, dla których pierwszoplanowe znaczenie miały podboje germańskie). Bołtin wywodził źródło feudalizmu z instytucji *поместья*, czyli władzy nad ziemią i ludźmi, a nie podboju. Ruskie *поместье* konfrontował on z francuskim *lennem*, które było rodzajem zapłaty i na-

³⁶ Н. Л. Рубинштейн, *Русская историография*, Moskwa 1941, s. 147-149.

³⁷ J. Plechanow, *Historia rosyjskiej...*, t. 1, s. 461, 470, 474-475.

³⁸ С. Л. Пештич, *Русская историография...*, t. 2, s. 155.

³⁹ А. Л. Шапиро, *Русская историография в период империализма. Курс истории*, Leningrad 1962, s. 248-250.

grody za służbę, takim samym, jak *поместье, поместной оклад*, przy czym wszystkie *поместия* z czasem stały się dziedzicznymi *вотчинами* – samowładnymi i niezależnymi posiadłościami, przyznawanymi na mocy spadku⁴⁰. Pomimo tego w pracy *Примечания на „Историю древнюю и нынешнюю России” г. Леклерка* wbrew istniejącym podobieństwom i analogiom ruskich i francuskich zależności ustrojowo-społecznych Bołtin podkreślał istnienie czynników wyróżniających historię rosyjską od zachodnioeuropejskiej.

Bołtin starał się przy tym w sposób najbardziej rzetelny porównać w swych pracach feudalizm ruski z panującym w Europie zachodniej. Kształtowanie się stosunków feudalnych na obszarze zachodnioeuropejskim – według niego – przypada na okres rozpadu imperium Karola Wielkiego, natomiast w Rosji – na okres funkcjonowania księstw udzielnych, tzn. rozdrobnienia feudalnego. Bołtin, znany z głębokich i wnikliwych rozważań dotyczących rozwoju stosunków feudalnych w Rosji, zwracał szczególną uwagę na następującą kwestię: uważał on, że feudalne rządy w Europie Zachodniej przetrwały ponad 500 lat – do panowania Ludwika XI we Francji, a w Rosji – ponad 600 lat, od panowania Ruryka do rządów Iwana IV, czyli do połowy XVI wieku. Oto w jaki sposób Bołtin charakteryzował panujące na ziemi ruskiej stosunki feudalne: „Nasi dawni książęta udzielnicy korzystali z pełnego prawa feudalnego – dokładnie takiego, jakie przysługuje obecnie książętom germańskim – pisał – Mieli w swoim poddaństwie książąt, bojarów, dworzan; mogli toczyć wojny między sobą i z wielkim księciem, mimo że mianowali go głową państwa. Car Iwan Groźny całe ich rządy rozbił i zlikwidował”. Bołtin szczególnie wiele uwagi poświęcił charakterystyce stosunków politycznych w okresie panowania feudalizmu na Rusi. „Uznanie zwierzchniej władzy wielkiego księcia nad miejscowymi książętami miało miejsce jedynie w słowach – pisał – a nie w rzeczywistości, jedynie w szacunku wynikającym z nazwania go władcą, jak cesarza germańskiego nad książętami cesarskimi. Historia ukazuje nam niezliczoną ilość przykładów ich niskiego szacunku wobec swojego wodza, w rządach feudalnych, jakie wtedy w Rosji funkcjonowały w pełnej sile. Nie tylko miejscowi książęta przeciw wielkiemu księciu, ale i udzielnicy przeciwko miejscowym, a nawet przeciwko wielkiemu księciu często otwartą wojnę toczyli; słowem w Rosji miał miejsce taki sam nieład spowodowany wielkorządztwem, jakiego dostarcza nam historia Francji, zanim jednowładztwo tam twarde podstawy osiągnęło”⁴¹.

Bardzo cennym spostrzeżeniem Bołtina było to, iż określał on feudalizm jako zjawisko prawne odnoszące się do czasu politycznego rozdrobnienia i funkcjonowania na Rusi systemu udzielnego, wiążąc koniec feudalizmu z reformami Iwana IV. Zarówno w osobowości Iwana IV, jak i w sprawowaniu przez niego władzy Bołtin znajdował wiele cech wspólnych z Ludwikiem XI: „nie może być nic bardziej podobnego do siebie, niż ci władcy – zarówno ich charaktery, działalność, jak i warunki ich życia. Car Iwan IV Wasilewicz zlikwidował samodzierżawie książąt i ich władzę; to samo zrobił i Ludwik XI. Iwan stworzył monarchię, przyłączając do pań-

⁴⁰ Л. В. Черепнин, *Русская историография...*, s. 478.

⁴¹ С. Л. Пештич, *Русская историография...*, t. 3, s. 75.

stwa znaczne tereny; Ludwik także. Iwan został nazwany pierwszym carem rosyjskim, mimo że tytuł ów nie mniejsze prawo przyjąć miał jego dziadek. Ludwik XI był pierwszym we Francji królem, którego tytułowano *Królewska Mość*⁴². Należy dodać, iż w przeciwieństwie do poglądów swojego przeciwnika i zarazem poprzednika Szerbatowa (wielkiego stronnika uczestnictwa w rządach krajem arystokracji) Bołtin był ideowo związany z silną władzą, z tego też względu opowiadał się za polityką reprezentowaną przez Iwana IV.

Bołtin nazywany jest ojcem-prekursorem wszystkich badaczy zajmujących się teorią kształtowania się ruskiego feudalizmu. Tradycyjny schemat stosunków feudalnych badacz ten odnotował już w polityce Ruryka, jak również w państwie ruskim rządzonej samowładnie. Jak zostało wspomniane wcześniej, poglądy Bołtina były szeroko analizowane w gronie badaczy zajmujących się problematyką feudalizmu, którzy przyznają jego najważniejszą rolę w opracowaniu problemu feudalizmu spośród wszystkich historyków XVIII wieku. Bołtinowi udało się stworzyć w swych pracach najtrafniejszą koncepcję ruskiego feudalizmu w oparciu o analizę porównawczą źródeł historycznych z równoczesną samodzielną pracą nad dokumentami dotyczącymi instytucji feudalnych, wobec czego jak najbardziej sprawiedliwym jest miano nadane mu przez N. Rubinsztejna, który nazwał go protoplastą teorii ruskiego feudalizmu.

W badaniach nad rozwojem społeczno-politycznym państwa rosyjskiego Bołtin dokonywał porównania ustroju w Rosji i w Europie zachodniej: „prawo feudalne było niczym innym niż pierwotnie prawo *помещика* w swojej wsi nad swoimi poddanymi, i niczym innym niż nasze *поместье*, tzn. ziemia nadana przez władcę zamiast pensji, dochodem z której dysponował posiadacz aż do swojej śmierci. Z czasem *помещики* nadane im *поместья* zamienili w *вотчины*, aż w końcu, wykorzystując ogólną anarchię i sytuację w państwie, stali się samowładnymi i suwerennymi”⁴³. Z tego fragmentu można wywnioskować, że badacz charakteryzował stosunki feudalne od momentu ich powstania jako stosunki między *помещиками* i chłopami. Porównywał on również ruskie *поместье* do zachodnioeuropejskiego *lenna*, uważając go i inne formy państwowego obdarowania ziemią za silne połączenie feudalnego prawa z władzą państwową.

Podsumowując, należy dodać, że Oświecenia w Rosji przyczyniło się do rozwinęcia wielu nowych koncepcji odnośnie feudalizmu, obok słowianofilstwa (ruchu konserwatywno-narodowego utwierdzającego swoistość rosyjskiej drogi rozwojowej, reprezentowanego m.in. przez: Aleksego Chomiakowa, Iwana Kiriejewskiego, braci Iwana i Konstantego Aksakowów), występują również ruchy umysłowe takie, jak: *poczwiennictwo*, panslawizm (Mikołaj Danilewski), czy oficjalna ideologia samodzierżawia. Poza tymi ugrupowaniami ideowymi działało szereg wybitnych postaci, które również aktywnie włączyły się w nurt poszukiwań rosyjskiej formy i struktury feudalizmu panującego w średniowieczu. Ich działalność w

⁴² Л. В. Черепнин, *Русская историография...*, s. 244, 309-310.

⁴³ С. Л. Пештич, *Русская историография...*, t. 3, s. 72, 74; Б. Д. Греков, Н. П. Павлов-Сильванский о феодализме в России, [w] tenże, *Феодализм в России*, Moskwa 1988, s. 579.

przeważającej mierze polegała na polemice dotyczącej kwestii istnienia ustroju feudalnego na Rusi. Przedstawiciele idei narodowych dyskutowali z poglądami tych przedstawicieli rosyjskiej elity intelektualnej, którzy opowiadali się za wspólnotą Rosji z resztą Europy i za przejmowaniem europejskich wzorców kulturowych, politycznych i społecznych, określających się mianem okcydentalistów (Piotr Czaadajew, Tymoteusz Granowski, Aleksander Hercen). Zróżnicowanie postaw wobec Zachodu było nieobce również rosyjskim ruchom rewolucyjnym XIX wieku – dekabrystom, anarchistom, narodnikom czy tzw. rewolucyjnym demokratom (Mikołaj Czernyszewski, Mikołaj Dobrolubow).

Summary

Influence of French historical thought on Russian historiography of the eighteenth century in the sphere of medieval feudal system.

Russian historians, fully following the wording in the sphere of history of system considering feudalism with fief-beneficiary system, consistently introduce the term itself to their technique, of course, adopting it into social and economic research in different way. The system of such a kind is perceived as the system of social organization built on the ground of fiefs with particular characteristic features which can be found not only in Western Europe. The term "feudalism" as well as aspiration towards joining of this notion with particular type of economic system and social relations present great information potential. In this publication the author focused on historiosophical views not going into legislative and political relations in Russia. He dealt with the interpretation of the phenomenon by Russian historians of the eighteenth century being under the influence of French scholars and thinkers.

